

GRONINGER Kerkhoven en begraafplaatsen

Alco van Klinken

Groningen staat, zeker in de ogen van bewoners van het westen des lands, bekend als een kale provincie. Toch zijn er plekken aan te treffen die groen genoeg zijn om bijvoorbeeld veel trekvogels aan te trekken. Kerkhoven zijn zulke plekken. Vogelkijkers

weten dat. Zo nu en dan zouden zij op kerkhoven ook botanici, bodemkundigen, mossenkundigen en cultuurhistorici kunnen aantreffen. Want voor veel mensen is de rouw niet de enige reden waarom zij naar kerkhoven gaan.

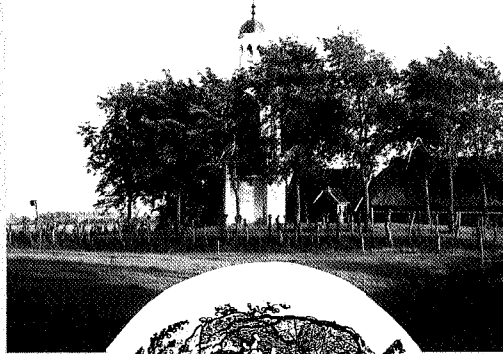
Aan de cultuurhistorische waarde van kerkhoven in Groningen is relatief veel aandacht gegeven. Zo zijn de gedenkwaardige grofschriften in een dik boek verzameld (11) en worden er geregeld al dan niet per ongeluk graven archeologisch onderzocht (3) (kerkhofopgraving in Oud-Scheemda in 1988 en een gedeelte van het Martinikerkhof in 1989). Er is ook een studie verricht naar gietijzeren grafhekken in Groningen (13). In 1987 werd geschat dat er zo'n 250 kerkhoven in Groningen zouden zijn (8), waarvan ongeveer 120 in partikulier beheer waren. Hoewel het niet mogelijk is om een exact aantal kerkhoven te geven (dit wordt bemoeilijkt door de definitiekwestie wat precies een kerkhof is), geeft dit aan dat het om een groot aantal plekken in het landschap gaat. Een eigen telling, waarbij ook kerken waar een paar oude zerken omheen staan zijn meegeteld, leverde ruim 300 kerkhoven en begraafplaatsen

Kerkhof Wierum

op. De kerkhoven zijn er in allerlei soorten en maten. Drie hoofdtypen zijn te onderscheiden:

1. gemeentelijke begraafplaatsen: veelal intensief onderhouden en als begraafplaats aangegeven op bestemmingsplannen, hiervan zijn er ongeveer 205 in de provincie Groningen,
 2. kerkhoven rond een kerk (de letterlijke kerkhoven) die niet als zodanig aangegeven staan op een bestemmingsplan; in Groningen kunnen 88 tot dit type gerekend worden,
 3. losse kerkhoven – bij deze kleine kerkhoven is de kerk verdwenen, het kan een joods kerkhofje zijn. Van dit type zijn er ongeveer 11.
- Het beheer van kerkhoven en begraafplaatsen is in handen van de gemeente, een kerkgenootschap, een familie of een stichting. Diegene die het beheer voert bepaalt in sterke mate het uiterlijk van het kerkhof. Er zijn kerkhoven met een ruig uiterlijk en er zijn 'keurige' kerkhoven waar royaal met gif gespoten wordt.

Westerdijkshorn

Landschappelijke waarde

Veel kerkhoven vallen als groene oases in het landschap op. In algemeen-biologische zin vervullen kerkhoven een eilandfunctie (14). De variatie in plantensoorten is groot, er zijn vaak exotische soorten aangeplant. Verder zijn kerkhoven rustig: de groei van bomen wordt er niet belemmerd door grote grondwerkzaamheden en lekkende gasbuizen. Kerkhoven zijn waardevol (7) omdat van veel boomsoorten op kerkhoven mooi uitgegroeide exemplaren te vinden zijn. Op kerkhoven zijn tenslotte veel verschillende nivo's in het vegetatiedek: naast de kruidlaag een struiklaag en een kruinendek. Planten kunnen er dus ongestoord uitgroeien en dit vormt samen met de tuinarchitectuur waaraan zorg besteed is, een belangrijke verrijking van het landschap.

Bijzondere ondergrond

De piëteit die de Groningers voor hun voorouders hebben gehad, heeft ervoor gezorgd dat oude kerkhoven vaak als enige nog een ongestoorde ondergrond hebben. Onder en rond de kerk van Thesinge ligt bijvoorbeeld nog een van de laatste restanten van de veenlaag van het moeras dat die streek tot de Middeleeuwen bedekt heeft (5). Het kerkhof van Jonkersvaart torent hoog boven de omgeving uit omdat van de omliggende percelen een dikke laag zand is afgegraven. Ook zijn door kerkhoven vaak nog restanten van terpen gespaard voor totale afgraving voor terpaarde in het begin van deze eeuw (b.v. Wierum en Groot Wetsinge). Onder veel kerkhoven ligt dus een waardevol bodemarchief verborgen.

Floristische waarde

Behalve in landschappelijke zin zijn kerkhoven op floristisch gebied waardevol doordat er interessante soorten kunnen voorkomen. Dit betreft zowel exotische coniferen als inheemse soorten. Van verschillende kerkhoven wordt het voorkomen van stinzeplanten gemeld (1, 4) en

elders worden op kerkhoven genetisch interessante varianten van grassen verzameld (Tuin & Landschap 1985 no 4). In Winschoten bloeit op enige graven de muurleeuwebek, die in Groningen verder erg zeldzaam is. Schaduwgras komt in Groningen bij voorkeur op kerkhoven voor. Een aparte waarde heeft het kerkhof van Pieterburen, doordat bij de kerk een grote kruidentuin wordt onderhouden, genaamd 'Domies Toen' (tuin van de dominee).

Mossen

Op de vele grafzerken groeit een groot aantal mossoorten. In Rotterdam zijn mossoorten op kerkhoven gevonden die in de ruime omgeving verder niet voorkomen (6). Een niet al te intensief beheer van de grafzerken en kerkhoven komt de mossen ten goede. Ook in Oost-Groningen is onderzoek gedaan naar belangrijke groeiplaatsen voor mossen. Hierover zal een verslag verschijnen.

Betekenis voor vogels

Ook al verschillen kerkhoven sterk in uiterlijk, toch zullen vogelaars in een voor hen onbekend gebied geneigd zijn om eerst het kerkhof op te zoeken. De combinatie van onkruidrijke open ruimten en dichte begroeiing vormt de waarde van kerkhoven voor veel vogelsoorten. Ter illustratie volgen hier een paar indrukken:

- Van de 7 broedgevallen van de Europese kanarie in Groningen in de afgelopen 15 jaar kwamen er zes op kerkhoven voor (2). De

reden hiervan is dat op kerkhoven de combinatie van onkruidrijke open ruimten en dichte coniferenbegroeiing te vinden is (9).

- Vijf van de veertien slaapplekken van ransuilen die gemeld werden na een oproep in een radiouitzending om waarnemingen van uilen te melden, kwamen van kerkhoven. Ransuilen slapen graag in de dichte beschutting zoals conifeerachtige bomen die bieden.
- Een zeer groot deel van de doortrekkende draaihalzen wordt in het voorjaar op kerkhoven waargenomen. Draaihalzen hebben graag kort gras om mieren te zoeken (2), gazons op nette kerkhoven voldoen daar goed aan. Van de eigen waarnemingen van draaihalzen uit de laatste 8 jaren komen 10 van de 12 waarnemingen van kerkhoven. Ook beftijsters foerageren graag op gazons op kerkhoven.
- Twee van de drie plekken waar 's winters appelvinken in de stad Groningen gezien worden, zijn kerkhoven.
- Vier van de tien nachtegalen die in de stad Groningen broeden, nestelen op een kerkhof. Dit korte overzicht geeft aan dat vogelaars op kerkhoven een grote kans hebben om bijzondere soorten te zien. Verder is het mogelijk om in de juiste periode de volgende doortrekkende soorten op kerkhoven aan te treffen: houtsnip, heggemus, alle lijsterachtigen, gekraagde roodstaart, zwartkop, fluitier, vuurgoudhaan, goudhaan, bonte vliegenvanger, zwarte mees, putter, sijs, vink en keep. Zeker in de open kleigebieden van Groningen zijn deze soorten haast niet te vinden.

De waarde van bosjes voor broedvogels hangt vooral af van de afstand tot andere bosjes en de mate van verbinding daarmee (10). Kerkhoven in Groningen zijn door hun isolatie en geringe oppervlak op landelijk nivo van minder belang voor trekvogels.

Hoewel de aantallen van broedvogels op Groninger kerkhoven landelijk gezien niet zoveel voorstellen, zijn de kerkhoven op plaatselijk nivo voor broedvogels erg belangrijk. Op kerkhoven is een concentratie van allerlei soorten zangvogels te verwachten die in de kale omgeving niet snel te vinden is.

Jonkersvaart

Natuurlijke aantrekkingskracht

De waarden die kerkhoven vanuit verschillende natuurlijke invalshoeken hebben, leiden niet tot een en hetzelfde beheer. Voor wilde planten is een niet al te intensief beheer gunstig. Voor de bomen en struiken kan het gunstig zijn om een iets intensiever maai- en snoei-beheer te hebben (7). Verschillende vogelsoorten hebben ten dele ook verschillende belangen. Draaihalzen en beflijsters hebben een voorkeur voor kort gemaaid gras. Europese kanaries houden van dichte geschoren taxussen. Broedvogels zoals de bosrietzanger of de grasmus houden echter weer meer van ruigte. Nette en ruige kerkhoven hebben ieder dus hun waarde. Er zijn echter ook waarden die alle kerkhoven gemeenschappelijk hebben:

- ze vormen een uitzonderlijk element in zowel een stedelijke als plattelandsomgeving,
- er heerst rust,
- ze zijn openbaar toegankelijk,
- ze hebben een grote variatie in begroeiing, zowel wat betreft samenstelling van soorten als in ruimtelijke zin wat betreft groeivormen.

Men moet zich realiseren dat in Groningen particuliere boerderijtuinten in Engelse landschapsstijl een vergelijkbare flora en fauna kunnen hebben als de kerkhoven. De openbare toegankelijkheid van kerkhoven zorgt ervoor dat deze waarden daar door een breder publiek genoten kunnen worden.

Ontwikkelingen

Al decennia lang wordt er gewerkt aan een nieuwe wet op de lijkbezorging. In de nieuwe wet zal de nachtelijke sluiting van kerkhoven afgeschaft worden. Verder wil men de recreatieve functies van kerkhoven, als aanvulling op de groenvoorziening, bevorderen. Dit zou een grotere verstoring kunnen gaan betekenen, hoewel kerkhoven nog steeds met eerbied worden behandeld.

Overal zijn gedurende de laatste jaren in de provincie bosjes aangelegd tijdens ruilverkavelingen, bedoeld als recreatieterrein. Het zijn rechte rijen jonge loofbomen die dicht op elkaar geplant zijn, met als onderbegroeiing hoofdzakelijk brandnetels. Het rekreatief element van de vogels ontbreekt daar nagenoeg. De kerkhoven vervullen wat dat betreft een grotere recreatieve functie dan de bosjes die ervoor zijn aangelegd. Dit zal in de naaste toekomst wel zo blijven.

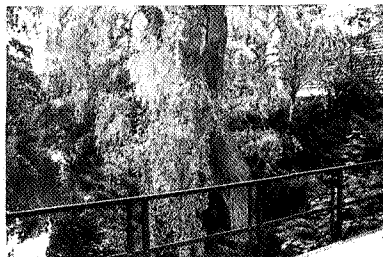
Het beheer van kerkhoven is momenteel in principe kostendekkend. Bij bezuinigingen kan er een strakker, nivellerend beheer komen dat de huidige variatie bedreigen kan. Ook kan men kiezen voor een extensiever beheer door een stichting voor landschapsonderhoud.

Uit milieuoogpunt zal het uiterlijk van begraafplaatsen de komende tijd niet hoeven te veranderen. Zowel begraven als het alternatief, het kremeren, hebben hun milieuproblemen (15). Op begraafplaatsen stuit men bij het ruimen van recente graven op onverteerde resten van kunststofbekledingen van doodskisten; bij het verspreiden van as van krematoria komen zware metalen vrij in de bodem.

Soms verdwijnt er een stuk van een kerkhof. Wegens kantorenbouw in de stad Groningen verdween bijvoorbeeld een stuk van de rooms-katholieke Zuiderbegraafplaats in het voorjaar van 1989. Dit zal echter een incidentele gebeurtenis zijn.

In Duitsland hebben de kerken uitgesproken dat ze hun kerkhoven scheppingsvriendelijker willen gaan beheren: kerkhoven moeten ook rustige plaatsen worden voor plant en dier. Wanneer de kerken in Nederland dit voornemen zouden ondernemen, zou dat voor veel kerkhoven gevolgen kunnen hebben. Nog steeds zijn enige tientallen kerkhoven in Groningen in beheer bij kerkelijke gemeentes (12). Voorlopig zijn er geen aanwijzingen dat kerken dit Duitse voornemen over willen nemen.

Het ziet er dus niet naar uit dat de natuurlijke waarden van kerkhoven op grote schaal achteruit dreigen te gaan!

Esserheem, Groningen

Samenvatting

Naast hun emotionele en cultuurhistorische waarden hebben Groninger kerkhoven ook zeer veel natuurlijke waarden. Deze liggen op bodemkundig, landschappelijk, botanisch, mossenkundig en ornithologisch vlak. In de nabije toekomst dreigen er (gelukkig) geen akute gevaren. Er zal naar moeten worden gestreefd om de bestaande variatie in beheersvormen te laten bestaan, aangezien elke vorm zijn waarde heeft voor verschillende natuurlijke belangen. De veelheid van sterk uiteenlopende natuurlijke waarden van kerkhoven maakt een meer gericht studie dan dit schetsmatige overzicht gerechtvaardigd.

Aan het krijgen van dit globale overzicht hebben L. ter Velde, H. Esselink, A. M. Nieuwenhuis, J. Norder, dhr. Beinema, F. Bosman, M. Nelemans, J. Meijering, J. Faber, J. J. Boersema en fam. Van Klinken veel bijgedragen.

Literatuur

- 1 Bakker, P. & E. Boeve: Stinzenplanten, Natuurmonumenten / Terra Zutphen, 1985.
- 2 Boekema, E. J., P. Glas & J. B. Hulscher: Vogels van Groningen, Wolters Noordhoff / Bouma's Boekhuis Groningen, 1983.
- 3 Boersma, J. W.: Het kerkhof van Hoogwatum en de kapel van Watum, Groninger Volksalmanak, 1975.
- 4 Clevering-Meijer, T. F.: Oude cultuurplanten en borgenflora, Groninger Landschap 2e jrg. no. 2, 1975.
- 5 Formsma, W. J. e.a.: Historie van Groningen Stad en Land, Tjeenk Willink / Bouma's Boekhuis Groningen, 1976.
- 6 Greven, H. C.: De mosflora van de begraafplaats Crooswijk te Rotterdam, Natura 84e jrg. no. 9, 1987.
- 7 Nelemans, M. N. E.: Graven in het groen, Stichting Landschapsonderhoud Groningen, 1985.
- 8 Nelemans, M. N. E.: Kerkhoven in de provincie Groningen: hun betekenis en onderhoud, Bulletin K.N.O.B. 86e jrg. no. 5, 1987.
- 9 Nieuwenhuis, A. M.: Een broedgeval van de Europese Kanarie (*Serinus serinus*) in Winschoten, De Grauwe Gors 10e jrg. no. 3, 1982.
- 10 Noorden, B. van, P. Opdam, A. Schotsman: Dichtheid van bosvogels in geïsoleerde loofbosjes, Limosa 61e jrg. no. 1, 1988.
- 11 Pathuis, A.: Groninger gedenkwaardigheden, Van Gorcum Assen, 1977.
- 12 Steensma, Regn.: Het gebruik van de hervormde kerken in Groningen, Inst. v. Liturgiewetenschap Groningen, 1975.
- 13 Stokroos, M.: Gietijzere graftekens in de provincie Groningen, Groninger Kerken 2e jrg. no. 1, 1985.
- 14 Uineken, A.: Kerkhoven: rustplaatsen in het landschap, Op eigen houtje 1e jrg. no. 1, 1988.
- 15 Westra, C.: Is er milieubewust leven na de dood? Milieudefensie 16e jrg. no. 5, 1987.